

kötetlen forma, amelyet semmiféle szabály sem korlátoz.« Vajon mi újat mond a teljesen kötetlen formához képest az, hogy semmiféle szabály sem korlátozza a naplót?

Félreértést okozhat az »És mégis mozoz a föld« összekötő szövegében a következő mondat: »A diákok prédikálásának eredménye ugyanis az, hogy a rászedett és megfélemlített révész nagy gyorsasággal átviszi őket a folyón, és ugyanakkor beborítja a vízbe az üldözött Csollan Bertit és kíséretét.« Világos, hogy a két dolog nem egyszerre történt: a révész előbb átvitte a diákokat, később beborította Bertieket. Az *ugyanakkor* időhatározó itt, megzavarja a tanulók reprodukív képzetét, nem képzelhetik el valószerűen az eseményeket.

Nem világos az ellentét, amelyre *de* mutat a következő mondatban: »Bálvándyruól kiderül, hogy pártolja ugyan a színművészetet, de tekintélyes arisztokrata.« (190. l.)

A szerzők nem veszik kellőképpen figyelembe a tanulók ismereteit, amikor ilyen módon fogalmaznak: »A tudományos irodalom elvont fogalmak és szigorúan logikus következtetések segítségével tárja fel a valóság törvényszerűségeit.«

A Magyar Irodalmi Olvasókönyv kiállítás mintaszerű. Ízléses kötése, kép- és kottamellékletei, nyomdatechnikai kivitelezése minden dicséretet megérdemel.

A középiskolai I. osztályos tankönyv úttörő munka. A magyar irodalom legszebb alkotásainak elemzésével tanítja meg az ifjúságot az irodalomelmélet fogalmaira, hogy ezáltal művelt olvasókat neveljen és előkészítse az I. osztályosokat irodalomtörténeti tanulmányaikra. Mint minden úttörő munkának, ennek a könyvnek is vannak hiányosságai. Ezek eltörpülnek a tankönyv értékei mellett. Feltárásukra a termékeny vita elindítása céljából volt szükség.

TÓTH DEZSŐ:

BÁTHORY ÉS BETHLEN ALAKJA MÓRICZ TÜNDÉRKERT-JÉBEN*

1.

Az a történelmi helyzet, amelyben a Tündérkert született, sokban sajátos helyet biztosít a regénynek Móricz Zsigmond életművében. Móricz 1918—19-ben tanult meg a szó napi értelmében politizálni, tevékenyen, országot járva, közvetlenül részt venni a politikai életben, beleszólni a politikába. A forradalmak politikai demokratizmusának közelsége az, ami olyan kézzelfoghatóan érvényesül a regényben, s ami azt eredményezi, hogy Móricz — itt egyedül — a nagypolitikai életet választja a nemzeti problémák ábrázolásának főformájául. A kritikai realista Móricz életművében az is figyelemre méltó, hogy a Tündérkertben, elsősorban Bethlen alakjának rajzában, a társadalmilag, történelmileg *előremutatót* kísérlete meg ábrázolni. Móriczot itt nem utolsó sorban éppen ez az útmutatási szándék vitte a történelmi regény műfajához: a történelmi regény a kritikai realizmus viszonyai között a társadalmi mozgás ábrázolásának viszonylag legalkalmasabb műfaja. A kritikai realizmuson belül a történelmi múlt területén van a legkínálkozóbb lehetőség a fejlődés ismeretének és a fejlődés tendenciáinak érvényesítésére, a történelmileg jelentős, illetve később jelentőssé váló események, mozzanatok aláhúzására — általában az írói szándék, történelmszemlélet érvényrejuttatására. S hogy Móricz a társadalmi fejlődés, kibontakozás alakbaformálását — mégha a történelmi regény keretei közt is — de vállalta, abban ugyancsak a történelemben való emberi »beavatkozás« politikai tapasztalatának, a forradalomnak és a tanácsköztársaság ideológiai hatásának befolyását kell keresnünk. De ez a forradalomközelség igaztál el bennünket a regény egész mondanivalójának elemzésében is. Az alábbiakban — korántsem a regény teljes elemzésének igényével — Báthory és Bethlen szerepének, művészi jelentésének értelmezéséhez szeretnék néhány gondolatot fűzni, annál is inkább, mert Nagy Péter közelmúltban megjelent Móricz monográfiájának idevonatkozó megállapításával lényegében nem értek egyet.

2.

Móriczot a regény írásakor a bukott forradalom mélyen átélt tragikus légköre vette körül. S ha végignézett a magyar történelmen, a jelen szomorúságával, kilátástalanságával találkozott a történelmi tapasztalat kiábrándító tanulsága is. Forradalmaink sikere külső erők játékától függött s belső gyengeségeik miatt önmagukat emésztették fel: történelmünk a bukott forradalmak történelme. Dózsa, Rákóczi és 1848 tragikumára ébresztette Móriczot 1919 bukásának friss élménye, ennek árnya vetült rá a magyar múltira is. Báthory alakjának, Beth-

* Vita Nagy Péter Móricz-monográfiájának Tündérkert elemzésével

len és Báthory egymáshoz való viszonyának rajzában az a fájdalmas felismerés fejeződik ki, hogy a mi forradalmaink, szabadságharcaink a belső társadalmi fejlettség elégtelensége mellett, a polgári erények nélkül mentek végbe, a megalapozottság, a tárgyi, anyagi, politikai feltételek híján buktak, véreztek el. A XVII. századi Erdély történelme egy szakaszának ábrázolásával ezt a tanulságot, az ellenforradalom nyomorúságában igaz, de mégis *egyoldalúan* igaz tanulságot foglalta össze Móricz, inkább hangulati példázatban, mintsem a régmúlt közvetlen történeti realitásának talajan. — A magyar történelem, a magyar forradalmak és szabadságharcok tragikumának ezt a szimbólumszerű, látomásszerű, mitizáló általánosítását hordozza a Tündérkert (elsősorban Báthory alakja), az általánosításban rejlő igazságokkal és tévedésekkel egyetemben. Ezt a súrtést, a magyar történelmi problémáknak ezt az évszázados megoldatlanságát és ezért mitizálható analógiáját érezte meg Schöplín, mikor a Tündérkertről szóló bírálatát így vezette be: »... a magyar gondolkodás számarra a történelmi múlt valahogy mindig közelebb állt az aktualitáshoz talán azért, mert a magyarság létproblémái közül egyik sincs végleg megoldva, ugyanazok a létkérdések, melyek századokon át felmerültek; minduntalan újra meg újra telmerülnek, megújulnak és izgatják a lelkeket.«

A magyar történelem és forradalmak tragikumára és kritikájára elsősorban Báthory alakjában ült testet. Köztudomású s ezt annak idején ad absurdum élezték, hogy Báthory alakját sokmindenben Adyról mintazta Móricz. Ez elég nyilvánvaló, bővebb bizonyításra nem szoruló tény, aminek felismeréséhez az olvasónak még csak Ady-életrajzokat, baráti visszaemlékezéseket sem kell ismernie, elég ha Ady költészetében otthonos. Természetesen helytelen lenne ezt az összefüggést szorosan értelmezni s egyszerűen Ady felől kísérlni meg Báthory alakjának értelmezését. De azt tenni, amit Nagy Péter, hogy ezt a nyilvánvaló analógiát, ami Ady egyénisége, magatartása, jelleme és Báthory alakja közt fennáll, amit kortársak és olvasók rögtön észrevesznek, *teljesen* elmellőzni, teljesen megkerülni — még nagyobb hiba. Nem azért rossz Nagy Péter Báthory-értelmezése mert nem Ady felől magyarázza az alakot. A hibát csak *elárulja*, hogy ezt az Ady-motívumot nem tudja beilleszteni koncepciójába, amit már csak azért sem tehet meg, mert hiszen szerinte »Báthory vágyai és szándékai egytől egyig reakciós, hátrafelé mutató jellegűek« és Báthory lényegében a Móriczot körülvevő ellenforradalmi terror, sovinizmus, barbár esztelenség történelmi előképe s a megrajzolás líraisága csupán az író »ideológiai eszmei gyöngeségéből fakad«.

Magam sem kívánok ebből az Adyhoz kötődő minta és alak kapcsolatból, ha még oly evidens is, tőkét kovácsolni. Nincs jogunk Báthoryt Adyól magyarázni. De ahhoz igen, hogy megkérdezzük: mi az oka annak, hogy Móricz Adyról vett mintát vagy akár úgy is: miért emlékeztet Báthory alakja Adyéra? Szerintem azért, mert Ady költészetében, de emberi jellemében, személyében is tipikusan, kiélezve jelentek meg a magyar történelem, a magyar forradalmak ellentmondásai. Ady magatartásának annyira ismert, s oly sokaktól mintazott sajátosságai és különégei a feléje forduló döbbenet és érdeklődés nem mindig a külön ember, a szuggesztív egyéniség, a »zseni« elszigetelt egyéniségének szóltak csupán, hanem mindannak, ami ezt a költői magatartást és életformát létrehozta: a felemás forradalmi helyzet tragikumának. Az az akart-akaratlan Ady felemlékezés is, ami Móriczot Báthory alakjának megrajzolásakor kísérte, nem egy emlékezetes jellem, érdekes karakter szuggesztív hatásából, hanem a mögötte meghúzódó történelmi jelentésből táplálkozott. Azért lehetett Ady a minta, mert Móricz benne találta meg azt a magatartást, életlétet és életformát, azt az *emberi jellemet*, amelyik legtípikusabb hordozója volt annak a történelmi mondanivalónak, amit ki akart fejezni. Móricz tulajdonképpen íróilag, művészi ösztönnel ismerte fel azt az összefüggést, ami Ady sokszor megdöbbentő életformája és politikai kétlelkűsége, a forradalmi feltételek tragikusan felemás volta között fennállt, s amelyet később Révai József Ady-tanulmánya eszmeileg is tisztán s a logika nyelvén fedett fel, tett oly kézzelfoghatóan világossá. — Magában Adyban is azért élt talán minden más költőnél mélyebbre nyúló, hihetetlen érzékenységgel és biztos tapintással történelemtudat, mert ő hordozta magában a legkifejezettebb formában a magyar forradalmaknak azt a megtorpanó lendületét, születve-elvetétségét, ami (hacsak egyik oldalon is) általában jellemző volt társadalmi fejlődésünkre. Ezért könnyű az ő egyéniségét, sorsát fájóvá misztifikálni, ezért misztifikálta sokszor azzá ő maga is, s ezért kellett Petőfit is a maga képére és hasonlatosságára formálnia, jöllehet annak életműve nem a magyar forradalmak »kétlelkűségét« példázta.

Móricz azért mintázhatott Adyról, mert Ady személyében összefogóztak a magyar történelemre jellemző ellentmondások. Az orosz népre sem jellemző az Oblomov-figura, de az orosz fejlődés, az orosz történelem és társadalom nemzeti sajátosságához hozzátartozik. Nekünk is egyik ilyen nemzetileg jellemző alakunk a Báthory-típus, amelynek azonban csak lírai előzményei húzódnak végig a bujdosó énekektől Csokonai, Vajda keserű-lázadó-tehetetlen hangján keresztül Adyig. Turi Dani parasztalakja után most nemzeti érvénnyel festette meg Móricz ezt a hőst.

Báthory tragédiája — nem a magyar uralkodóosztályok tragédiája, mint Nagy Péter állítja, hanem a magyar történelem tragédiája — legalábbis ezt akarta Móricz benne kifejezni. Mert hiszen nem kétséges, hogy »magyar tragédia«, »magyar forradalmak tragédiája« ilyen mitizált, általánosított s főleg egyoldalú formában nincs. *De a különböző korok történelmileg konkrét különböző feltételei között húzódik olyan analógia, amelyek ennek a mitizálásnak történelmi realitására alapot adhat. Megfordítva, az az eszmei korlát, ami eleve benne rejlik ilyen nemzeti történelmi tragikum-látásban, szükségképpen a mitizálás művészi módszerét vonja maga után.* A fő hiba mégis az, hogy Móricz nem látja, hogy a bukott forradalmaknak is van értelmük, előbbrevívó, történelemformáló jelentőségük. A Tündérbert a kétségbeesés és csalódás légkörében született.

3.

Többen mondták, s való igaz, hogy Báthory alakjában van némi mese, népmesei valami a tündérr királyfiak úde fiatalágából, szíves boldogságából, gyanútlan öröméből. Mikor kiragyognak körülötte az arck, az hódító, szívderítő fiatalága, elbívó kedvessége, személyes varázsa miatt van. Amit mond, annak nem azért örülnek mert igaz vagy reális (»bizony Erdélyországból Tündérországot statuálunk«), hanem mert szép, mert ő mondja, mert személyében van valami igéző. A nép is így bízik benne : ragyogásában, fényes csapatában akár a maga fényes, de valószínűtlen álmaiban. S megvan benne a mesék királyfiainak népközelsége, népről-mintázottsága. A vitézek közt volt otthon, úgy nőtt fel, akár egy parasztyerek : »Köztük nőtt . . . minden nevelése a vitézek közt folyt. Velük versenyt tudott lovat csutakolni, udvart seperni, trágyát kihányni, ló elé adni, fegyvert tisztogatni, vadászni, halászni, solymászni, csónakot faragni, ostort fonni, dárdát vetni s vasököllel szörnven verekedni.« S maga mondja magáról : »én abban nőttem bátyámnál az escedi várban, hogy elindul a kiskirályfi s levágja a sárkány hét fejét, országokat szerez az ősi országhoz«. Igaz, végül mégsem a győztes, hétéfejű sárkányt levágó, boldogságára találó királyfi sorsa az övé, — elbukik, de halálában is magáának vallja őt a nép és Bethlen is : » . . . voltak akik beszéltek, hogy ebek marcangolták szét, voltak akik tudták, hogy katonái felfalták, mint Dózsa Györgyöt ; de sokan rebesgették már, hogy nem is halt meg, csak eltűnt s rosszakat jövendöltek a szegénységre, melynek jöltevője volt«. S másutt : »Mondják, teste meg nem rothadott és a ravatalon oly szép volt, mintha az örökkévalóság nászágán élne.«

De éppen ez a mesés tündérr királyfiúsága az, amiből tragikus sorsa is fakad : »Báthory Gábor nagy lélek volt : a legkülönb akit valaha ifjúban remélhattunk : igazi tündérr királyfi, de a tündérek nem e világra valók . . . Aki emberfia magasabb szellemekkel fog kezét, belepusztul a szerencsébe« — mondja Bethlen, maga is a fejedelmet csodáló nép hangján. Báthory Gábor tragikum a épp abban áll, hogy ez a tündérr királyfi mivolta, éppen ragyogó politikai álmain keresztül ellentétbe kerül a valósággal, megbukik éspedig csúfosan a politikai tények könyörtelen vizsgáján. Báthory nagy álmódó : »a jövöbe vetette nagy lobogó tekintetét s mindaz, amit képzeldereje felvetett rendkívüli nagyarányú volt«. De mesékben élt s politikai álmainak ezt a mesés-népi jellegét érzékelteti Móricz a tífuson keresztül is szinte következetesen : » . . . fejedelem vagyok, egyik papucsom Moldva, a másik Oláhország, úgy emelem fejszemet Lengyelre. Lovam Erdély, csatlósom Magyarország, lakajom a bécsi császár : birodalmam közepe a hét vár s környös körül a lapos föld a tengerekig, a Dunáig . . . Azután a sárkány fejére, rá Konstantinápolyra, ott töröm bárdommal s teteme magától megdöglik.« Báthory álmainak, terveinek éppen ebben az elvont, öncélúnak tetsző, a politikai feltételekkel és realitásokkal kihívóan nem számoló mesés jellegében van valami a népi csodavárásból, a mesék délibáb-játékából.

De ez a sárkányölő királyfi fényes csapatával együtt elpusztul. Nagy Péterrel ellentétben úgy érzem, éppen bukásában, vergődésében a leghitelesebb, művésziileg, hangulatilag a legegységesebb és legmegrázóbb Báthory Gábor rajza. Miért pusztul el? Nemcsak mert önmagát pusztítja. Az már csak következmény. Tragédiája a török is, az irdatlan és rettenetes erő, a mesebeli hétfejű sárkány (Báthory majdnem mindig így nevezi) ; nem úgy történik, ahogy számítja : »Szamosfalván abrakol s a Mármora tengeren itat rá« — könyörtelenül elsöpri őt a török ereje, útját állja, szárnyát szegi a függés és kiszolgáltatottság. De igazi tragédiáját Bethlen mondja ki : »Nagyságod amilyen nagy az elgondolásban, olyan nagy hatalom is kellene a végrehajtására« s Bethlen szavai nyomán maga is »kínosan értette, hogy ő semmit sem tudott végrehajtani«. Bethlen mondja : »Nagyságod akarata mind lehetőség, semmi lehetetlenség abban nincsen : csupán a szívös és nehéz munka kell hozzá, amely lassan, csöndesen mint az árvíz nyomról nyomra végigvívve.« Ez az, a lassú munka »végigvívó« polgári ereje az, ami önmagában ugyan nem elég, de ami hiányzott Báthoryból s hiányzott a magyar történelem nemzeti vállalkozásaiból is. Báthory alakjának reális történelmi tartalma, hitelessége,

tipikussága éppen az, hogy az öt elbukató erők a valóságban ténylegesen is, — továbbra is könyörtelenül kordában tartották és meghatározták a nemzeti törekvések, vágyak kibontakozását s megbuktatták a nép forradalmait. De Báthory Gábor legalább hitte, akarta, hogy szabad és nem függ sem ő, sem országa idegen erőktől. Nem tudott tündérkertet teremteni, de legalább megálmodta olyan erővel és akarattal, mint senki más. Innen, emiatt a végsősoron forradalmi jelentés miatt a mesészerű népi és tragikus atmoszféra Báthory alakja körül.

Éppen ezzel az alapjelentéssel függ össze, ha lehet így mondani »történelmi jellemének« egy vonása: a magárahagyatottság, elszigeteltség. Báthory a donációt leső, egymás donációit méregető urak gyűlölködő légkörében él, magárahagyatottságában szüntelenül a hajdúit lesi vagy székelyeit várja, míg azok is cserben nem hagyják, vagy árulói nem lesznek. »Szomorú nép — mondja — szomorú ország: megindultam előtted s nem jöttél utánam, láttam és nem láttatok velem, kinyújtottam a karomat s nem rohantatok a szó után... nyomorultak vagyatok, megérdemlitek; bitangok vagytok, baromállatok, csordás kell nektek: a jót meg nem értitek.« Az elszigeteltség fájdalomának, fajta-ostorozásnak adys csengésű szavai ezek, a »hőkölés népének« átkozása. A Tündérkert utolsó lapjain Báthory tragikumát Möricz éppen ezen a teljes elszigetelődésen, eláruláson keresztül érzékelteti. »Nem is volt már más az asztal körül e napokban, csak alávaló s becstelen emberek, családok kapzsiak fajja, akik a fejedelemnek minden szavát megröhögtek, megéljenztek.« S végső bukásában is árulók veszik körül, akik mint a birkát vágják le. — Gyerekes szeszélyessége, ahogy az események változásai szerint buknek és élednek reinényei, gyerekes hiúsága, amivel a Géczy-félék hízelkedő, haszonleső és áruló szaván oly mohón kap, asszonyéhsége, amin ott érzik az asszonyoknak való kiszolgáltatottság is — mindemögött felsejlik valami a szebbre-jobbra vágyó gyermek tiszta és naiv arcából. Még Nyilas Misi és Báthory Gábor között is van párhuzam: a magányosságuk, gyermekiségük: a magára hagyatott és kiközösített emberi érték segítségét váró rokonsága. (Gondoljunk csak a Bethlent-város, megjijed »kisfiú-Báthoryra.«)

De Báthory jellemének oly sokszor öncélúnak tetsző s valóban öncélú hatalom- és uralomvágya, az eseményeket maga ellen fordító vakmerősége, gögje, habzsolása és szertelensége, komiszkodása és összeroppanó gyávasága is nem sokkal inkább az alak-hordozta tragikumnak tartozékai-e, — semmint az ellenforradalmi terror történelmi kritikája — ahogyan Nagy Péter állítja be? Ez a fajta, Báthory-képviselte elvetélt forradalmiság s ezek a jellem-hajtások egy tövön fakadnak, akár Adynál. Báthory egyéniségének riasztó, visszataszító vonásai nem undort és gyűlöletet váltanak ki, az elutasítást, elítélést mindig a megdöbbenés, a sajnálat részvéte, a tragédia szüntelen megérzése kíséri. Ezt nem kihallani annyi volna, mint nem elismerni Möricz plasztikus alakteremtő készségét, annyi, mint rosszul olvasni s letagadni, meghamisítani a talán bonyolultabb »művészi igazságot« az áttekinthető politikai formulák kedvéért. — Amiért a »keresztény nemzeti« szemlélet sajtómagyarjai, kritikusai és irodalomtörténesei a legtöbb gyűlöletet és átkozódat fröcskölték általában Möriczra, de különösképp erre a regényre, az az ügynevezett *erkölcsstelenség* volt. Csakhogy *ezt* az »erkölcsstelenséget« az Ady Endrét, a Turi Daniét, a Báthory Gáborét kétfelől lehet bírálni és kétfelől is bírálták. Bírálta a reakció osztály félelemmel teli álszenteskedése: tudták, hogy az erkölcsstelenség mögött forradalmiság van. De Möricz sem idealizálta — hanem kritizálta is ezt a sok mindenben dekadens magatartást de azért, vagy azért is, mert tudta és művésziileg érezte, hogy e mögött nemcsak lázadás és forradalom, de a lázadásnak és forradalomnak *tehetetlensége* is ott van. De a bírált vonások mellett egyszersmind a forradalmi tartalom teszi érthetővé a rokonszenvet, az együttérzés légkört Báthory körül annak legmélyebb, legelvetemültebb pillanataiban is. Az »erkölcsstelenség« mögött meghúzódó lázadásnak szólt a reakció álszent háborgása s ugyanebből a mögöttes forradalmiságból táplálkozott Möricz szeretete az alak iránt s hibáinak ha nem is megbocsátása, de megértése és megértetése. Az »erkölcsstelenségek« és ellenforradalmi ideológiáinak erről a politikai kapcsolatáról vall akaratlanul is Alszeghy Zsolt, aki az Erdély háromkötetes kiadásáról így ír: »A regényből csak most, a három kötet együttes megjelenése után emelkedik az esemény sor élére Báthory Gábor s ezzel a már régebben megjelent első rész, a Tündérkert is új megvilágítást nyer. Most a Bethlen Erdélye válik tündérkertté, *míg az önálló kötetből azt hihette az olvasó, hogy a szerző szemében Báthory Gábor tobzódásai és Sáraranykodásai tündéri örömök.*« (Kiemelés tőlem T. D.) Pedig annak az olvasónak tényleg igaza volt, valóban »hihette«, hogy Turi Dani és Báthory Gábor tündérkertért hadakoztak, mert nagyon is érezte az író, többek közt a »tobzódásokon és sáraranykodásokon« keresztül is, hogy éppen mert tündérkert akartak, kellett sárbahullniok.

4.

Természetesen, ha mindaz, amit Báthoryról, alakjának értelmezéséről eddig elmondunk, lenne a regény, az alak *egyedül* igazsága, könnyű dolgunk volna. Koránt sincs így. Báthory egyéniségének megformálásában, abban a lírai légkörben, amely pályafutását és buká-

sát körülveszi, korántsem csupán ilyen viszonylag egyértelmű tényezők játszanak közre. Báthory alakjának megformálásában ott vannak nemcsak a kifejezni kívánt történelmi helyzetnek, hanem Móricz személyes korlátainak, elsősorban forradalomsemlelete történelmi nyomainak is. Nem abban az értelemben vagy nem elsősorban abban az értelemben ahogyan Nagy Péter állítja, aki Báthory együtterző, ha tetszik »belülről« való ábrázolását az író ideológiai eszmei gyöngeségének tulajdonítja elsősorban és a Báthory iránti rokonszenvet ugyanazzal a szimpátiával azonosítja, amely Móricz későbbi nagy leleplező regényeiben az úri osztály egyes tagjainak bukását kísérte. — A Báthory iránti rokonszenv azonban nem írói eszmei korlát, ellenkezőleg, a nép történelmi sorsa iránti részvétből, a bukott forradalmakkal, — a legutolsóval is —, való lírai azonosulásból táplálkozik. Móricz világnézeti korlátai, illúziói azonban ténylegesen érvényesülnek s természetesen lerontják Báthory önmagában is ellentmondásos alakjának tisztaságát, jelentését, nem utolsó sorban érthetőségét.

Ady, bármennyire is a lírai vallomások hangulati alapján idézi Csokonait vagy Ilosvait, a bujdosó szegénylegényeket, vagy Vajda Jánost — ennek az előd és rokonsors idézésnek mindig kitapintható a konkrét történelmi tartalma, indoka. Ady hallatlanul mély és tudatos politikai tisztánlátása minden érzelmi oldottságon is féltreérthetetlen átút. Nem így a politikailag kevésbé tudatos, s a bukott forradalom torzító légkörében élő Móricznál. Nála a magyar történelem egészének objektív analógiái, nemzeti sajátosságai történelmileg mindig másként felvetődő és konkrét tragikus vonásai bizonyos mértékig *fajti sorssá mitizálódnak*. S Báthory alakjában a legerősebben, leginkább bántó vonás éppen ez a fajta-mitoszban való élés és gondolkodás. Ez az a szembetűnő hibamotívum az alakban, amely színezi az egész karaktert, jellemzi néphez való viszonyát, amely átút álmain, hibáin és tragikumán egyaránt.

Báthory álmai nemcsak a nép álmai — egyszersmind »a keleti úr Attila álmai«. Mikor nekiindul »a napkeleti urak gögje és vére buzdult föl benne« s lelkében a »hujjáhuja üvöltése él. »Mintha megindulnának szívében s szíve szárnyán a büszke bús fellegeken szálló sas-madarak s a rabló király dögleső serege«. Az a lázadás, forradalmiság, az a keserű tragikus tiltakozás, aminek hordozója Báthory alakja, Móricz tollán sokszor ennek a napkeleti barbárságnak érzelmi köntösében és terminológiájában jelenik meg. Jellemzően mérhető le ez a kettősség Báthory és a nép kapcsolatában: Említettük, mennyire együtt élt, nőtt, nevelkedett a néppel. De milyen nép ez? Ezek nem Bethlen ölban lakó, patkányt evő nyomorultjai. Ezek mind legények, hetyke, magukra kevés, ficánkoló lovú, fényes szerszámú vitézek, a »csodamenet« emberei, akikkel a virtus és kaland, kard és hetyke férfiúság köti össze őt. Ez a nép nem a történelem igazi népe, ezek a fejedelmek jól táplált legényei, akik a forrongó nyomorúság közé rúgtnak rendet teremteni, mint ahogyan nem a történelem igazi népe a hajdúk serege sem, »vad és kősa nép, mely csak a rablásnak örül és nem nézi se fajtáját, se vallását, se igazságát: üsd, vágd, nem apád«. A hajdúk amolyan pokol-csapata, mindenre kapható kalandor nép, amely ezen a barbár-kalandor alapon leghűbb és legegyszerűbb szövetségese Báthorynak. Szövetéségei »mert ezek nem akarják megérteni az új időköt, nem akarnak csahos paraszttá lenni, vér van bennük s erő s nem kedvelik sem a szántást, se a kapálást, de kedvelik a rablást és vérontást«. Ítélet-e ez vagy dicséret? Móricz maga is kettősen érzi és kettős érzelmeket kelt: Móricz álláspontjának tisztázatlansága rejlik a jelentés bizonytalansága mögött. S a székelemek, Báthory másik népe is »külön nép« Csaba népe, amelyhez a »magyarságnak« annyi hamis ideológiája fűződik. Mikor a fejedelem legényeivel »kódis« vitézeivel beszélget a szászok gazdagságáról, nem tudjuk (különösen ha nem hártjuk el magunktól a sodró, talán a regény egyetlen más pontján ilyen érzelmi izzásba nem hevülő hangütést), osztályharcról vagy fajgyűlöletről van-e szó. »A fejedelem hallgatása olaj volt a tűzre s a vitézek lelkében mint a puskaropogás sistergett ki az idegen faj elleni gyűlölet, a szegényeknek a gazdagok ellen érzett vadsága...« Melyikről van szó? »A csöndes és unalmas építkezők« a szászok világa ellen fejedelem és legények valami feudális, úri-paraszti, történelmi városgyűlölettel fordulnak szembe s nem tudni forradalomra vagy rablásra készülnek-e. Azt az egyértelmű beállítást azonban, hogy Móricz az ilyen és ehhez hasonló jelenetekben és fordulatokban *pusztán* a retrográd, a történelmet visszaforgatni akaró ellenforradalmi barbárságnak a bírálata adná, — nem lehet elfogadni. Nemcsak mert akkor el kellene feledni mindazt, amit Báthory alakjának végső soron forradalmi jelentéséről mondtunk, de azért is, mert így figyelmen kívül hagyánk ezt a népi-paraszti (székelemek, hajdúk, legények) felé való tájékozódást, ami elválaszthatatlanul össze fonódik és összemosódik ezekkel a történelmileg, politikailag hátramatató elemekkel s nyilván figyelmeztet az ezekben rejlő ellentmondásra, több-jelentésre.

Nagy Péter saját kiemeléssel így közöl a regényből egy Báthoryra vonatkozó részletet: »Egyetlen csapásra megtörte a szászok erejét s meg fogja törni a nemességét is: s akkor a háta mögött lesz a néhány kiváltságos helyett a tömeg, a *Dsingisz kán* s az *Attila tömege*, amely felsodorja a népeket a világ minden tájáról, az elnyomottak, a megtörtöttek, akikből hadsereg nő egy csapásra, s elötte, utána szavára, parancsára, királyi botjának intésire száguld

el az Aldunára, el a fekete hegyekre, el Konstantinápolyra, honnan mint valami rejtekben élő, iszonyatos sárkány ül, s les, vár s karmát hegyesen készíti az pogány török: s ha majd ennek dögteteméről visszafordul, *utána az özönvíz és előtte tüztenger* és új képe lesz az egész világnak a tengerek között.« Hagyjuk meg Nagy Péter aláhúzásait, de vegyük figyelembe azt a másik oldalt is, amit ebben az idézetben nem is mi, de az alak és a regény egésze húz alá: hogy »háta mögött lesz a néhány kiváltságos helyett a tömeg«, hogy »az elnyomottak és megtöröttek« élén csap Báthory a magyar nép legnagyobb ellenségére — (a népére, mert hiszen nem véletlenül jelent meg a török iszonyatos, rejtekben leső, karmát készítő sárkány képében), s aláhúznám azt, hogy »új képe lesz az egész világnak a tengerek között.« — »Ez az elképzelés csodálatos, — de elsősorban az író művészete következtében az« — mondja Nagy Péter. *De hát egy regény vagy akár egy sor művészi hatását és jelentését lehet-e lemérni máson, mint az író művészete mentében és irányában?* Miért kell ott a »de«? Hiszen ha nem »az író művészete következtében« kicsengő hatásnak, hanem egyébként kétségtelenül bölcs politikai megfontolásoknak vetjük alá olvasó-magunkat, eljuthatunk-e az író igazi szándékainak megértéséhez, ahová viszont el kell jutnunk, olykor éppen azért, hogy helyesen bírálhassuk azt. Báthory anarchizmusa, féltelensége nem egy minden mástól független tulajdonság, nem igaz, hogy »számára nem az a fontos, hogy kikkel és merre megy... hanem az, hogy utána az özönvíz és előtte tüztenger«. Számára fontos, pontosabban együttjár, együtt jelenik meg *mindkettő*.

De honnan van az alaknak e felé a feudális barbárság felé való orientálódása, e város-és kultúra ellenessége, sokban anarchikus romboló tendenciája? Erre éppen ennek a tendenciának a paraszti-népi forradalmival való *összefonódottsága* ad választ. Báthory végső soron forradalmi alakjának retrográd, visszafelé mutató tendenciába feltétlenül belejátszik valami olyan (természetesen visszavetített) polgári demokrácia-ellenesség, valami olyan anticipált kiábrándulás, mint ami Ady kételkedésének (s magánál Adynál is hasonló retrográd tendenciáknak) egyik szülőoka volt. A burzsoá-ellenesség, mutat rá Révai József, mennél kevésbé torkollik vagy kapcsolódik a munkásmozgalomhoz, annál inkább válhat a haladó polgári kultúra tagadásává s ezen keresztül általában a történelmi haladás gondolatából, hitéből való kiábrándulássá. »Ördögbe is — írja Ady — a kapitalista fejlődés nem non-plus-ultra s egy társadalmat nem az tesz lelkesé és megállapodottá, hogy pl. a mai Franciaország vagy Németország nyomában jár-e. Kína se kutya s a sanyargatott India oly mélységes, hatalmas erejű, hogy ma talán még nem is sejtjük.« »A nem kapitalista fejlődés lehetősége minduntalan megcsillan Ady előtt — teszi ehhez hozzá Révai József. — Kína, India felmagasztalásának ez itt a szerepe, — csábítja az antiburzsoá utópia, a demokrácia-ellenes utak lehetősége fel-felcsillan előtte...« — Móricznál, Báthory alakjában, egy bukott forradalom, pontosabban egy bukott szocialista forradalom után, az ellenforradalom légkörében, a munkásosztályból való kiábrándulás és csalódás — egyszóval a dilemmát feloldó munkásmozgalmi perspektíva *nélkül* ez a romantikus, barbár, visszafelé mutató s ezért szükségképpen antidemokratikus, despotikus anarchia erősebb hangsúlyt kap mint Adynál. De éppen ezért nem is *egyértelmű* ez a barbár-feudális-despotikus magatartás Báthory művészi megformálásában, éppen ezért nem egyértelműen elítélt, kritizált, ahogyan Nagy Péter beállítja. Nem az ellenforradalom feudális-retrográd barbárságának bírálata ez, mert akkor nem lenne népi és forradalmi vonatkozásokkal egybe-kapcsolva, nem érződne szüntelenül az ábrázolásnál az írói magatartás bizonytalan kettőssége. Nem. A rokonszenv itt sem az uralkodóosztályok iránt érzett rokonszenv, hanem a lázadás antiburzsoá tartalmának, a polgári fejlődés jogos tagadásának szól, míg a kétségtelenül ott rejülő bírálata az álláspont sehova sem vezető, anarchikus zsákutcájának.

Nem véletlen, hogy Báthory Gábornak a török után a legnagyobb ellenségei a *szászok* gazdag városai, amelyekre vitézeivel, legényeivel együtt szinte acsarkodó gyűlölettel gondolt. Hogy ebben az ellenségeskedésben nem egyszerűen visszavetített ellenforradalmi antiszemizmus, illetve annak bírálata van, azt ennek a városgyűlöletnek népi oldalról való hangoztatása, antiburzsoá tartalmának nem egyszer nyílt jelzései bizonyítják. Imreffy nyíltan is kimondja Szeben megvétele után a szászokkal való viaskodásnak ezt az okát: »Báthory Gábor esmét a sárkánykígyóval kelt harca s mégpedig ugyancsak hétfejű sárkánnyal, amely *minden aranyat és értéket és erőt felfalt s magába szívott, hogy kövérségében felpöfödjön s megdagadva az egész hazának életét s jövőjét megakassza*: Báthory Gábor a mi Istentől adott fejedelmünk a hétvárosú szász sárkánynak egy fejét s pedig a legnagyobb, leghatalmasabbat lemetszve a porba vetette s tik lábaitokkal tapodjátok!«

A fasiszmus is épített a kispolgári tömegek antiburzsoá beállítottóságára, de Báthory nem a fasiszmusnak, hanem ennek az alulról jövő polgár- és történelmileg visszavetített város-ellenességnek megtestesítője. Báthory anarchikus-barbár-despotikus vonásai a XX. század Móricz által is ismert Adv-mintájú polgári demokratikus forradalmáról vannak mintázva, aki már a városos, polgári Magyarországnak is ellensége, aki »rangokkal, kiváltságokkal, ősdurvasággal, arisztokráciával és klérussal és kiszípolozó tőkével« *egyszerre* akar leszámolni.

Hacsak polgári forradalmat képviselne, hordozna (természetesen visszavetített forradalmat értve ezalatt) Báthory alakja, nem kellene anarchiába, sárba fulladnia, akkor Bethlen lehetne belőle. De Bethlen és Báthory »tűz és víz« ellentétek. Báthory azért fordul hátra, mert nem képes előremenni. Van azonban egy döntő, alapvető különbség az Ady-mintájú forradalmár és Báthory alakja közt. Ady tudott előre látni mert ha nem is teljességgel, de kételkedését feloldotta a szocialista forradalom perspektívája. Móricznál ez a feloldás nem volt meg, bukott forradalom után ez nem is igen volt lehetséges. Báthory alakja ezért, azt mondhatnánk annak az Adynak, annak az ellentmondásos Adynak alakjáról van mintázva, aki számára, a minden kétségek közt hitet adó távlat és történelmi bizodalom — a szocialista forradalom már nem létezett. Ezért olyan tragikus az alak, ezért mosódik forradalmisága annyira tragikus és annyira dekadens színekebe.

5.

Bethlen Gábor alakja sokban tisztább és egyértelműbb, mint Báthoryé. Karakterében s Báthoryhoz való viszonyának jelentésében az fejeződik ki: ha ilyen tragikus sorsuk volt a magyar forradalmaknak, akkor hát ne így, ne lázadással és forradalommal törjünk a tündérkert megvalósítására, de békés, lassú, kitartó polgári szorgalommal s ha nem is a célok, de az eszközök tekintetében alkudjunk meg. Bethlen alakja és koncepciója Móricznak a magyar forradalmak sorsából levont történelmi konzekvenciája. Tegyük hozzá, helytelen, egyoldalú, illuzórikus konzekvenciája, amit a bukott forradalom friss keserűsége, az ellenforradalom megfélemlítő légköre csak magyaráz, de nem ment.

Bethlen alakja ezért is szürkül el. De — azt, hogy Bethlen nem csupán kevéssé sikerült regényalak, úgy fogalmazhatjuk meg pontosabban: Bethlen rosszul sikerült — pozitív hős. Révai József írja: »Móricz Zsigmond főerénye a realista társadalomkritika. De irodalmi munkásságán végig vonul a vágy a pozitív, építő hősök, a harmonikus, boldog élet után . . . Móricz Zsigmond szerette az életet, szerette az embert, békességet, boldogságot szánt az emberiségnek. Legtöbbször ebből a vágyból származnak gyönyörű szerelmi idilljei . . . Ez a vágy az idill, harmonia, a szépség és boldogság után sokszor akadályozta abban, hogy társadalomkritikája mindvégig következetes legyen. Másrészt ebben a vágyában éppúgy van előremutató vonás, mint népferradalmi útkeresésében. Móricz a legnagyobb kritikai realista, de meg tudta őrizni a magyar úri társadalom embertelen világában is azt az egészséges romantikát, amelyet Jókaitól, Mikszáthtól, Gárdonyitól örökölt és ami a rothadó-úri társadalom bírálata közben is kifejezte humanista optimizmusát . . . Móricz kritikai realizmusával is, humanista optimizmusával is a mi elődünk és útmutatónk, a szocialista realizmus előfutára.« — Mindaz amit itt Révai József kifejt, mutatás mutandis, Bethlen alakjára is áll. De egyetlen fontos megkülönböztetéssel: Bethlen alakjának megrajzolásában Móricz ezt a »humanista optimizmust« ezt a »pozitív építő hősök« utáni vágyát *nem az idill, nem a romantika* — hanem a realista ábrázolás eszközeivel kísérte meg megalkotni. Hogy Móricz erre a feladatra ekkor és jóformán csak ekkor vállalkozott, abban a társadalom emberi alakíthatóságának forradalom-közel tanulságát, a tanácsköztársaság ideológiájának, nem utolsó sorban irodalomszemléletének befolyását kereshetjük.

A vállalkozás azonban nem sikerült, Bethlen előremutató alakja alatta marad Báthorynak s más nagy regényei kritizált vagy elbukó hőseinek. S ennek nemcsak az alak-hordozta koncepció eszmei korlátozottsága volt az oka. Emellett, mint főok mellett, közrejátszott az is, hogy a Bethlen-típus ténylegesen kívül esett a magyar történelmi fejlődés valóságán, ábrázolásának nem voltak irodalmi hagyományai. Éppen történelmünk felemás fejlődése miatt Jókai polgári romantikus alakok, Mikszáthnál pedig majd mindig ellenszenves, kicsinyes, ürhatnám karakterek, s az egy Tóth Mihály is amennyire polgár, annyira furcsa ember. Bethlen a magyar irodalom talán egyetlen nagyszabású polgárhőse, nem a szó mindennapi, hanem a »polgár hős« nemzeti-történelmi értelmében. De, tegyük hozzá, történelmben, irodalomban egyaránt elkésett hős. Móricz életművében is a líra kellett hogy maradjon a jövő és boldogság, a Harmatos rózsá, a Pillangó lírája és boldogsága. Mégis erre a kísérletre, főleg a kísérlet realista módszere miatt, érvényes, hogy Móricz a szocialista realizmus előfutára volt, még akkor is, ha »pozitív hősét« történelmi regény keretében alkotta meg.

6.

Hogy Bethlen milyen sokoldalúan képviseli szavaiban, cselekedeteiben egész jellemében, alakjában Móricz álmait a lassú, de biztos, békés polgári építésről — az elég egyértelmű, világos és sok szóval is kevesebbet mondhatnánk róla mint maga a regény.

Bethlen alakjában (ha sokkal kisebb mértékben is) rejlik ellentmondásosság; az ő sorsában is van kísértő tragikum, rajzába lopott írói részvét, egyfajta Móriczi Ifra, amely mintegy korrigálni látszik Bethlen munkára, építésre szánt életét.

Közvetlenül a Tanácsköztársaság bukása után így vall Móricz forradalom alatti önmagáról, sokban forradalomhoz való viszonyáról:

Élén ragyogtam az embereknek
és minden szabad volt nekem
Fáklya volt kezemben és mindenki
látni akart annak fényénél
s toltak-toltak előre és előre
és én magasra tartottam
hogyan világoljak nekik
S ők túlrohantak rajtam
S már észre sem vettek
s én fáklyámat begöngyölve
szomorúan szorultam ligetembe
bánatosan nézván a rohanók után
S ültem az ároknak partján
ültem és vártam . . .

Mintha kifejeznének ezek a sorok valamit Bethlen és Báthory viszonyából is, hiszen Bethlen végső soron ugyanazt akarja, mint Báthory, csodálja koncepcióit, egy úton halad vele, ráhatároz, segíti is — de ugyanakkor szüntelenül ilyen »túlrohanónak« is érzi, tudja őt s mintha ilyen együttérző sajnálkozó szomorúsággal tekintene a vesztébe rohanó után s könnyezné meg ugyanakkor önmagát is, aki nem tudta követni, nem követhette. — S ha lapozzuk Móricznak 1918–19-es cikkeit, ezekből a gazdasági, kulturális lehetőségeket latolgató, realitással tele írásaiból is az a benyomásunk alakul ki: maga is sokkal inkább Bethlene volt a forradalomnak, mintsem Báthoryja. — Révai József beszédében többek közt azt mondotta: »Ady Endre tudatosabb forradalmár volt, politikai hitvallása érettebb és kiforrottabb volt Móriczénál, de Móricz közelebb állt a nép igazi életéhez, a mindennapi valósághoz.« Ez a megállapítás, a fentiekkel összefüggésben mintha ugyancsak fényt vetne Bethlen alakjára. Báthory nagy, merész, Bethlentől is megcsodált álmaival, politikai koncepcióval szemben Bethlen nézeteit, állásfoglalását mindenben a közvetlen népközelség, a nép mindennapi életének számontartása alakítja. A nyomorgók tudják róla: »ez a főúr nem olyan mint a többi kardos nemes, aki csak átszáguld közöttük s éppen úgy nem veszi észre a szegényemberek koldus raját, mint az utca porában hempergő kandúrokat . . . Hanem az az úr megnyitja szívét a bajoknak és panaszoknak«. Bethlen a városi nyomor népének, a »rongyosok pokolbeli seregének« de minden háborútól gyötört, tehene, házavesztett erdélyinek is számontartója és szószólója. S végsősoron ez az, ami Báthory »elferohanásával« is szembeállítja, mintha e mögött Móricz szólalna meg: egy háborúban annyira kifáradt nép nem bír forradalmat csinálni, ne kívánjanak tőle újabb erőfeszítést, a tündérvártat való harc is minden szép álma ellenére teher már és nyomor a népek. Mintha Ady messzeblátó forradalmisága és Móricz szűkebbkörű népközelsége válna az ellenforradalmi légkör torzító kódén át Báthory és Bethlen *ellentétévé*.

Ez az ellentét azonban — az az érzésünk, sokban a tudatos írói szándék ellenére — nem merev, nem egymást kizáró, nem kiélezett ellentét. Bethlenben él egy fajta »titkos imádat« Báthory iránt s ugyanakkor Báthory is szereti, tiszteli, féli Bethlent, s mikor kölcsönösen a legtöbbször becsülik egymást, ez nem a kérlelhetetlen ellenfelek egymást-méretezése: mind-egyiknek a lelkében ott él valami irigy szeretet a másik talentumai iránt. S az olvasó is úgy érzi: a két alak tulajdonságaiban, jellemében, politikai koncepciójában sokban korrigálja egymást, szinte az az érzése az embernek, miért nincs olyan valaki, aki egyesítené magában mindkettejük erőseit, mert éppen ez az egyesülés semlegesítené mindkettejük hibáit is. Valóban: e történelmi jellemekben egy történelmileg összetartozó szakadt szét. A magyar forradalmakat nem támogatta a polgári társadalom anyagi felkészültsége, szervezettsége, morális erényei — másfelől a megkésített magyar polgárság nem ismert hősiességet, nem volt hősi múltja, történelme. Báthory életének tanulsága: »mit ér ez a sok ragyogás erkölcs nélkül kitarás, álhatatosság nélkül« — de ugyanakkor Bethlen élete sem olyan teljes és gazdag, bátor, és felszabadult. Minden nagy becsületessége és egyenessége ellenére sem olyan *őszinte*, mint

Báthoryé. Egymást kiegészítő tulajdonságok szakadnak itt ketté a jellemekben is s külön-külön, ellentétként jelennek meg — de azért is vonzzák egymást, mert *együttesükben* adhattak volna teljes emberi életet, ahogyan együttesük jelentett volna harmonikus történelmi fejlődést is.

Turi Dani sokban rokon, első látásra is, Báthoryval. Őt is nagy tervek, álmok mozgatják, közös bennük az asszony-éhség, Turi Dani ugyanolyan úr a falujában asszonyokon és férfiakon, mint Báthory Erdélyben, s sokban közös tragikumuk hangulata is. De Turi Dani Báthory tündérr királyfi jellegével szemben közelebb van a földhöz, családhoz, anyagi érdekhez, faluhoz. Báthory Gábor sokkal öncélúbb és délibábosabb terveivel szemben Turi Dani számol és tervezget a noteszába, kalkuláló, dolgos természet — s éppen ebben a repceültető, káposztán-kereső, trágyázó, földforgató, szőlőtelepítő mentalitásban, szorgalmas ötletességében Bethlennel rokon. Mintha ezt az egységet a forradalom bukása, a forradalmi kibontakozás lehetetlenségének tudata szakította volna szét két külön jellemre. Az ellenforradalmi légkör, 1919 bukása szinte életre provokálta a polgári építés ország-boldogító koncepcióját. Móriczra éppen az jellemző, hogy ezt nem mint önmagában, kétség nélkül üdvözítő utat ábrázolta, hanem — saját vívódásának kifejezéseként is — a másik út figyelmeztető keretében, a hősi attitűd iránti mély rokonszenvvel.

S ez a rokonszenv ott él a Báthoryval tudatos írói szándékkal *szembehelyezett* Bethlennel is. Németh László meggyőzően mondja »Az élet bölcs, virágozni, tenyészni szeret, csak időt, békét kell neki adni, hogy hajthasson — mondja a tanulság, de aki Bethlen Gábor szívébe lát, az ellenkezőjét is megtalálja ott : a szép szilaj Báthory Gábort, mint ideált.« Valóban az alak művészi igazsága, olvasókban keltett elsődleges hatása szinte kritikáját adja annak a koncepciónak, amit elsősorban, a tudatos írói szándék szerint képvisel. Van valami az egész alak epikus lényegének *ellentmondó* lírikum Bethlen Gáborban, amit Németh László vesz észre és így fogalmaz meg : »Bethlen Gábor a nagy munkások közül való s a munkára szánt emberben mindig elpusztul valami, amire fájdalommal gondol : a szabadon nőtt természet nemessége, a kifejtett emberpéldány. A nagy munkás körül nőnek, boltosodnak a falak : de ezekbe a falakba egy szép, szabad ember van befalazva ; az, aki ő lehetett volna ha nem áll be pallérnak. Munkái fényében mint annyi nagy munkás, Bethlen Gábor is boldogtalanul vacog.« Ha nem is ezzel az általánosító érvénnyel, ahogyan Németh László megfogalmazza, de az alakra vonatkozóan mindez igaz. A békés építés illúziójának, az »ahogy-lehet« Bethlen Gáborának »a számító, szögletes fejű polgárszabású fejedelemnek« ebben a kisebb tragikumában adja Móricz akaratlanul és halványan — az alak kritikáját. Vagy talán nem is kritika ez, hanem annak a bukott forradalom fölött érzett elnyomhatatlan tragikumérzésnek beszűrődése a számító »ország tatarozó« alak rajzába, ami magában a kompromisszumot kereső Móriczban élt. Móricz érezte, valószínűleg politikailag is, de a jellemformálás művészi megoldása során biztosan: nem ez a teljes élet útja. Nemcsak elszűkült tehát Bethlen alakja — ez még csak az írói bíráltná, azt az eszmei alapot, amelyen megfogant a figura — de van Bethlennel valami tragikus vonás is. Azaz Móricz magába Bethlenbe is beleoltotta a kételkedést és diszharmoniót, a kényszerű lemondás bánatát. Az »ahogy-lehet« út nemcsak rossz út (ezt fejezi ki, ha lehet ennyire részletezni, az alak szürkesége) de hogy ez az »ahogy-lehet« út *fájt* is Móricznak, ezt fejezi ki Bethlen tragikumuma.

És itt kap jelentőséget a házasság és szerelem motívuma is : Bethlen életében a két nő alakja a maga benső kettősségének epikus megjelenítése. »A munkás életre jó társat kapott az erényes, éles szemű, aggodalmaskodó Károlyi Zsuzsannában, aki úgy hál vele, mint a lelkiismeret.« De »... a lázadásra, az elvágyásra, a megölt Báthory Gábor fel-felidezésére is kapott társat : Báthory Gábor elzüllött hugát. Ennek a tilos karjában a befalazott ember lélegez fel s a múltó boldogság az életre szóló boldogtalanságot teszi tudatossá« (Németh László).

Nem véletlen, hogy Alszeghy 1930-as, már idézett bírálatában felszisszen Bethlennel Báthory Anna iránt érzett szerelmére, mert megérzi, hogy Móricz írói nyelven ez lázadást is jelent. Móricznál az ilyen parázs, bódító szerelem mindenütt más és más, olykor igen eltérő színezéssel — de a Turi Danik, Szakhmáry Zoltánok sőt Kopjások kitérés kísérleteinek mindig kísérője, fogódzója, egy kicsit szimbóluma. De tanulságos az is, miért szomorodik még el Alszeghy Bethlen alakjának későbbi rajzával kapcsolatban : »Bethlen is elveszti minden nimbuszát — írja. — Nagyságából alig érzünk valamit, örökös habozása, naiv mindenütt-tanulása, rettenetes opportunussága, messze Báthory mögé szorítja. *És mégis megforgatja az író ennek a Bethlennel agyába a török kiűzés gondolatát, mert azért valahogy a saját hitfeleit is meg szeretné békéltetni a maga Bethlenével. Mi lett itt a történelem művelti Bethlenéből?* Semmi sem jellemzi jobban, minthogy vérmagorában e szavakkal öleli magához az éppen általa bevett Lippa védőjét : „Csak mi vagyunk Erdélyben kanok és férfiak.“ *Mintha Móricz itt a régi hangjára talált volna.*« (Kiemelés főlem. T. D.) — Igaza van Alszeghynek. Móricz itt valóban régi hangjára talált, igaza van, hogy »a rettenetesen opportunus« Bethlen jellemében következet-

lenség, hogy az író »megfogantatja ennek a Bethlennek agyában a török kiűzés gondolatát«, igaza van, de ez a nyíltan politikai, világnézeti nehezítés, amivel ezt Alszeghy megállapítja, azt is jelzi, hogy ez a »jellemtörés« már a 30-as évek Móriczának, a népi forradalom felé tájékozódó Móricz hangváltásának tükröze, jele is. Nem a »jellemtörés«-re, hanem az e mögött rejlő politikai jelentésre szívesen fel Alszeghy: »Mi lett itt a történelem művelt Bethlenéből?« — Móricz valóban »saját hitteleit szeretné megbékéltetni a maga Bethlenével« — sőt: a saját maga Bethlenét önmaga előtt is korrigálja. A trilógia úgy zárul, hogy Bethlen ugyanarra az útra, a nagyalmú harcok útjára lép, amelyen Báthory elbukott, de amelynek távlatába már akkor is csodálattal tekintett.

VITA EGY JÓKAI-REGÉNYRŐL

I.

Jókai Mór: És mégis mozog a föld

1870. december 14-én a Hon című lapban Jókai új regénybe kezdett. Ez a regény az Eppur si mouve, És mégis mozog a föld.

Az író a reformkort előkészítő időszak nagyjainak a magyar nemzeti kultúra megteremtéséért vívott hősi harcát mutatja be ebben a művében, a nagyszerű és megvalósult kísérlet »az álló föld«, Magyarország megmozdítására. Természetesen nem véletlen, hogy Jókai a nemzeti kapitalizmus kialakulásának problémakörét nagy művészettel megszólaltató regényei, A Fekete gyémántok és az Aranyember között írta meg az Eppur si mouve-t. Ha az okot vizsgáljuk, amely vele 1871-ben ezt a regényt megírta, akkor írónk életművének egyik legvitatottabb kérdéséhez, Jókainak a valósággal való kapcsolatához érkezzünk el.

A regény témaválasztása ugyanis szoros kapcsolatban van a múlt század 70-es éveinek társadalmi viszonyaival, amint ezt Margócsy József írja (Gimnáziumi 1. osztályos tankönyv). Jókai látja a kibontakozó kapitalizmus silányságát, a velejáró élet színtelenségét, korrupcióját, azt, hogy a nagy vállalkozások utáni hájszában elvesz az érdeklődés a nemzeti kultúra ügye iránt. Szembe is száll ennek a világnak a sivárságával. Igyekszik valami jobbat propagálni helyette a Fekete gyémántokban, és tagadja, ha romantikus módon is, de vitathatatlanul szembeszállva, ennek az életformának létjogosultságát az Aranyemberben.

És ugyanakkor követendő példaképet is tud adni korának. Az igazi hazafiság, a nemzet ügye iránti odaadás igazi szép példáját főhőse, Jenőy Kálmán alakjában. Egy minden nagyért és szépért, a nemzet felemelésének ügyéért önzetlenül lelkesedő, dolgozó, sőt lényegében életét is áldozó hős odaállítása az egészen másfajta célokkal, a vagyonszerzéssel, mint legfőbb életcélal áthatott publikum elé, az író tiltakozását jelzi kora viszonyai ellen.

A regény témaválasztását, Jenőy Kálmán alakjának megformálását ebben a viszonylatában, mint Jókai romanticizmusának egyik legpozitívabb megnyilvánulását kell számon tartanunk.

De érdekes ez az alak abból a szempontból is, mint Jókai kísérlete a típusalkotásra. A regény elején Toldyhoz szóló ajánlásában írja: »Te tudni fogod... Hogy regényem hősenek alakja nem egy ember volt ugyan: de tíz. Hogy e szenvedések, e lemondások Katona, Kisfaludy Károly, Kazinczy emléklapjai, s a kitartás, a hűség, a katasztrófa megannyi dicsőé!«

Tudatos törekvés tehát, hogy a reformkort megelőző időszak kulturális életének nagy alakjaiból egy mindnyájukra jellemző, mindnyájukat magábanfogaló alakot teremtsen. Ez sokban előnyére, de éppen a mű második felében a megvalósítás tökéletlensége miatt hátrányára is vált Jenőy Kálmán alakjának. Jókai főhőse rajzában a regény legnagyobb részében igen szerencsésen egyesíti a romantika pátoszát a realista szemléletmóddal. Jenőyt nagy célokért küzdő ifjúnak mutatja be, aki barátaival egy nemzetet akar felrúzni évezredek álmából, aki szakít egész életformájával, szakít osztályával, karrierjét, vagyonat, sőt szerelmét is feláldozza nagy céljának, a nemzeti irodalom megteremtésének szolgálatában.

S ez az alak mégsem egy félisten! Jókai érzékelhetővé tudja tenni, emberi közönségre tudja hozni egyéniségét. Ebben a regényben elhíhető fejlődés-rajzát tudja adni egy emberi élet alakulásának. Mert Jenőy Kálmán a regény elején még egyáltalán nem az a hős, aki már képes lenne vállalni a hivatást, amit maga elé tűzött. Nem több ő, mint egy szimpatikus, jellemes fiú, aki inkább kicsapatja magát a Debreceni Kollégiumból, minthogy kiadja a generációk során át az ifjúság által őrzött, és a nemzet valóban forradalmi hagyományait magában foglaló Csittvári Krónikát. De ugyanakkor félve megy haza nagyanyjához a kicsapatás után,